

КОНЦЕПЦІЯ ЕСТЕТОТЕРАПІЇ У ФОРМУВАННІ ХУДОЖНЬО-ПРАКТИЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ

- A** Розкрито причини необхідності включення методів естетотерапії в ранню й початкову освіту дітей. Узагальнено низку небезпечних факторів, попередити які можна завдяки сформованому в особистості базовому рівню художньо-практичної компетентності. Описано дієвість застосування арт-терапії у ході формування художньо-практичної компетентності учнів. Підкреслено актуальність використання мистецтва як інструменту позитивного впливу на свідомість дитини. Визначено пріоритетні напрями подальших наукових та практичних розробок щодо можливостей використання естетотерапії в роботі з підлітками й дорослими.

Ключові слова: художньо-практична компетентність; концепція естетотерапії; арт-терапія; учні початкових класів; творча діяльність; соціальна реабілітація

- S** *Maievska Olha, Kravchenko Liubov. The concept of the aesthetotherapy in the artistic-practical competence development of primary school pupils.*

The article reveals the reasons for the need to include aesthetotherapy techniques in the early and primary education of children. It is summarized the range of dangerous factors, which can be prevented grace to the basic level of artistic and practical competence developed in the personality. Aesthetic therapies affect not only the artistic taste of primary school pupils but also their inner world. Having an interest and motivation for artistic and practical activities, children dedicate their free time to useful activities. The obtained positive results (products, paintings, illustrations, decor) bring positive emotions, give a feeling of happiness, which eliminates depressive states caused by various reasons.

Younger pupils and children of early adolescence due to acceleration get inappropriate information to their age. They perceive it warped, which causes negative mental and physical consequences: suicidal thoughts (sometimes even attempts), perverted pedophiles, or homosexual actions, underestimation and self-esteem, depression. To create a child's social norms and moral values, it is necessary from an early age to engage pupils in aesthetic education and training. If necessary, apply aesthetic therapy techniques to overcome the consequences of the lack of a basic level of artistic and practical competence and aesthetic and cultural vision and perception of themselves and their environment.

The article describes the effectiveness of the use of art therapy in the development of the artistic and practical competence of pupils. The urgency of using art as an instrument of positive influence on the consciousness of a child is emphasized.

The priority directions of further scientific and practical developments on the possibility of aesthetic therapy in work with adolescents and adults are determined.

Key words: artistic-practical competence; the concept of aesthetic therapy; art therapy; elementary school pupils; creative activity; social rehabilitation

Маєвська Ольга Миколаївна, аспірантка кафедри теорії та методики технологічної освіти, Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка, Україна

Maievska Olha, PhD student of the Department of Theory and Methods of Technological Education, Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University, Ukraine

E-mail: maonisun@gmail.com

Кравченко Любов Миколаївна, докторка педагогічних наук, професорка, професорка кафедри культурології, Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка, Україна

Kravchenko Liubov, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Professor of the Department of culturology, Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University, Ukraine

E-mail: 763321@ukr.net

Актуальність проблеми. Перша чверть XXI століття характеризується кардинально-глобальними змінами в усіх сферах життєдіяльності людини, при цьому освітня галузь, як така, що працює на перспективу, почала значно відставати від реальних вимог сьогодення та майбутнього. Приріст інформації в геометричній прогресії призводить до деактуалізації знань, які засвоюють учні протягом шкільних років, зумовлюючи в подальшому втрату дорогоцінного часу на самостійне перенавчання, тому важливим

є перехід від практики передавання та відтворення готових знань до компетентнісної освіти. Формування художньо-практичної компетентності спрямоване на розуміння, естетичне сприйняття мистецтва й оточення, бажання зробити свій творчий внесок у культурний спадок нації, виховання ціннісного ставлення до результатів креативної діяльності інших людей, уміння застосувати інструменти художньої діяльності в якості допоміжних засобів у подоланні стресу, негативних наслідків трагічно-критичних

ситуацій та самотерапії. Починаючи з молодших класів, потрібно сформувати у дітей вмотивоване бажання до набуття ключових і спеціальних компетентностей; інтерес до самоосвіти в процесі поглиблення й збагачення особистого життєвого досвіду; усвідомлення та засвоєння системи культурних цінностей; уміння критично й креативно мислити та реалізувати свої задуми в ході творчої діяльності; безпроблемну безпечну соціалізацію та активну позицію в командній роботі.

Гарантована державою система освітніх послуг, що базується на принципах недискримінації, врахуванні багатоманітності людини, ефективного залучення та включення до освітнього процесу всіх його учасників (інклюзивне навчання) у звичайних закладах освіти має враховувати унікальні особливості, інтереси, здібності та навчальні потреби всіх дітей [2].

Крім того, наслідки воєнних дій на Сході України, карантинні заборони в зв'язку із вірусною пандемією, зачепивши майже кожного громадянина нашої держави, створили нові виклики для психотерапевтів, психологів, педагогів, адже особливої уваги внаслідок психотравматичних подій останніх років і через соціальні обмеження потребують школярі.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Використання технологій естетичного виховання привернуло увагу багатьох зарубіжних (У. Бенток, О. Гібсон, П. Еббс та ін.) і вітчизняних (М. Лещенко, С. Федоренко, Л. Масол, Т. Чабанова та ін.) учених. У ході створення методики формування художньо-практичної компетентності учнів різного віку нами було взято до уваги вплив естетотерапевтичних технік на особистість, що має проблеми соціалізації [9, с. 176].

О. Федій, автор оригінальної концепції естетотерапії, уклавши навчальний посібник [10], вказує на численні прийоми арт-терапії (одного з напрямів естетотерапії), серед яких є ті, що можуть здійснюватися доступними на шкільних заняттях мистецькими засобами.

Арт-терапію як об'єкт наукового дослідження докладно проаналізовано в публікації А. Хілі [11], де відзначено дієвість прийому в лікувально-реабілітаційній роботі з психічно хворими, розумово відсталими, людьми з функціональними обмеженнями; як засобу корекції соціальної дезадаптації молодших школярів; впливу на гармонійний розвиток дитини. Проте вбачаємо проблему в тому, що вчитель предметів художнього циклу не має відповідної кваліфікації, а діагностувати розлади, добирати терапевтичні методики для їхнього усунення може тільки практикуючий психолог чи спеціаліст-психотерапевт. Тому для освітян варто проводити навчальні курси із цього напрямку й тренінги з виявлення дітей, яких можна віднести до групи ризику [4].

Зарубіжні науковці М. Ессекс, К. Фростіг, Д. Хертз розмежовують завдання діяльності шкільного вчителя та психолога, при цьому виділяючи у їхній роботі спільну довгострокову мету – формування стресостійкості особистості,

покращення комунікативних навичок і розвиток здібностей. Під час творчих занять діти, не усвідомлюючи терапевтичного ефекту, відчують радість від спілкування, власних досягнень і отриманих результатів – готових робіт. О. Вознесенська зазначає, що часто заняття із застосуванням арт-терапевтичних технік перетворюються із потужного психотерапевтичного методу на розваги, дозволя [1, с. 45].

Однак, спираючись на результати дослідників емоційно-почуттєвого компоненту в освітньому процесі (Т. Антоненко, П. Блонський, Н. Бунаков, А. Дзундза, І. Зязюн, В. Літвінова, О. Рудницька, К. Ушинський та ін.), для профілактики психологічних травм чи захворювань необхідно звертати увагу працівників освітньої галузі на гуманно-ціннісне ставлення вчителя до кожного вихованця, особливо – початкових класів.

Отже, для успішної соціалізації дитини у молодшій та середній школі, розвитку її творчого потенціалу та формування художньо-практичної компетентності з раннього віку необхідно проводити активну роботу із запровадження естетотерапевтичних технологій в освітній процес.

Метою статті є розкриття можливостей естетотерапевтичних технологій при застосуванні їх на уроках у початковій школі, як вагомого складника комплексу педагогічних прийомів методики формування художньо-практичної компетентності. Для цього проаналізовано фактори ризику, профілактичним засобом для усунення яких стане естетотерапія. Це зможе попередити негативні наслідки психологічних проблем у дітей початкових класів.

Викладення основного матеріалу дослідження. Різні види мистецтва мають сильний вплив на свідоме і підсвідоме особистості. Саме тому творча атмосфера та арт-діяльність володіють високим коефіцієнтом ефективності у процесі активації внутрішнього потенціалу дитини; у роботі з проблемами психологічно-емоційного характеру та соціалізацією в колективі й суспільстві.

Масару Ібука, засновник Японської асоціації раннього розвитку і школи «Навчання талантів», в одній зі своїх книг [6] розповідає про те, що природна потреба в опануванні нових знань і навичок притаманна кожній дитині, а її успіх в майбутньому залежить від задоволення цієї потреби. Оточення дошкільнят, учнів найкращими зразками справжнього мистецтва (музичного, образотворчого, мультиплікаційного тощо) формує в мозку індивіда певні штампи – стандарти високого естетичного смаку, які впливатимуть на вподобання особистості у старшому віці. Щоб зацікавити школярів отриманням істинного задоволення від культурних надбань людства, необхідно з дитинства виховати у них ціннісне ставлення до прекрасного. Інтенсивність впливу музики і живопису, як двох видів мистецтва, що формують естетичний смак, залежить від раннього розвитку [6, с. 156-157].

Тому в освітніх програмах початкової і середньої школи необхідно укласти таку систему навчальних блоків, що

не тільки відповідатимуть основним положенням теорії змісту освіти – дидактичним принципам системності та науковості, але й сприятимуть всебічному розвитку учня, формуванню в нього критичного й креативного мислення, життєвих компетенцій.

Беручи до уваги актуальність емоційного виховання, що допомагає краще зрозуміти дитину, мотиви її поведінки, вчить долати негативні переживання, складні ситуації, проблеми й труднощі, усвідомлювати і виражати власні почуття варто застосувати в роботі з учнями терапевтичні техніки мистецтва. Пропонуючи тему й вид заняття, потрібно враховувати не тільки інтерес вихованців, але й загальний настрій аудиторії. Учителю, навіть спостерігаючи за процесом виконання завдання та отриманими результатами, може дійти висновку, що дитина потребує консультації шкільного психолога чи допомоги психотерапевта. Вчасне звернення до спеціаліста стане кроком запобігання накопичення негативного ресурсу, ускладнення проблеми та вирішення її на ранній стадії з мінімальними наслідками.

Через скептичне та упереджене ставлення до психотерапії в нашій державі не прийнято звертатись до спеціаліста без крайньої необхідності. Проте, використовуючи інструменти арт-терапії, є можливість допомогти клієнтові (учневі) в межах його запиту, не відлякуючи його, адже сучасна психотерапія має на меті не лише лікування невротичних симптомів, але й може активувати резерви для особистісного зростання, подолання внутрішніх бар'єрів, що перешкоджають відчувати себе щасливим [3].

Арт-терапія, як один із напрямів естетотерапії, може застосовуватися педагогами на уроках, оскільки здійснюється мистецькими засобами. Щоб усунути психологічний дискомфорт, створити умови для творчої реалізації особистості [10, с. 40], особливо молодшої вікової групи, важливо правильно визначити вид естетичної релаксації. Поєднуючи музико-, казко-, фото-, хобі-, пісочну терапію з малюванням різними матеріалами і способами, ліпленням, вирізанням на окремих заняттях, можна покращити рівень комунікативних навичок колективу, роботи в команді та розкриття творчих здібностей кожного учасника навчально-терапевтичного процесу. Такий підхід вартий уваги, бо, маючи велике розумове навантаження на інших дисциплінах, діти не лише сформують важливі навички, виконуючи нестандартні завдання у нових для себе техніках, але й буде покладено початок зацікавлення їх у поглибленні своїх знань в естетичному напрямі.

Формування в учня молодших класів внутрішнього спонукання до втілення власних ідей, здатності до творчої діяльності, базуючись на раніше набутих уміннях та знаннях, як одного із компонентів художньо-практичної компетентності – мотивації, у майбутньому дозволить дитині проводити самотерапію після стресових ситуацій для подолання дискомфорту і проблемних наслідків. Усвідомлення вихованцем позитивного впливу від сприйняття творів різних видів і жанрів мистецтва, заняття естетоте-

рапевтичними техніками на уроках учить бути готовим до нестандартного вирішення поставлених задач у будь-якій сфері життя. Отже, відбувається розвиток дивергентного мислення (поняття в психологію ввів Д. Гілфорд) – форми мозкової діяльності, що здійснюється у різних напрямках і площинах, допускаючи варіативність основних способів вирішення будь-якої проблеми та призводить до неочікуваних результатів і висновків.

Підростаюче нове покоління стикається із необмеженим доступом до потокової інформації й часто не в змозі правильно реагувати на неї, засвоювати, адекватно фільтрувати, відкидати чи сприймати її. Становлення психіки, формування ключових рис характеру, вподобань та інтересів відбувається в ранньому дитинстві й робить відбиток на майбутній життєвий шлях.

Унаслідок безвідповідальності дорослих та акселерації діти занадто рано отримують невідповідну їхньому рівневі розвитку й віку інформацію, сприймають її викривлено і тому мають психічні розлади, проблему замкнутості, втрату ціннісних і моральних орієнтирів. Йдеться про контент із вмістом сексуального характеру, розбещення малолітніх, що спричиняє небезпечні ситуації, що призводять до насильства. Яскравим прикладом є аморальна, сексуалізована й неприпустима публікація в соціальній мережі відвертих фотоматеріалів 8-річної української блогерки та 13-річного хлопця з Росії.

За словами уповноваженого президента України з прав дитини М. Кулеби, – «це дуже провокативні матеріали, які можуть мати негативний вплив не тільки на цих дітей, але й на всю дитячу аудиторію України» [7], на формування самооцінки малолітніх осіб, їхніх моральних уявлень та соціальних установок.

Для запобігання згубних наслідків подібних ситуацій Міжнародна благодійна організація «Служба порятунку дітей» для вчителів початкової школи, керівників шкіл, психологів, соціальних педагогів розробила курс «Попередження, виявлення та реагування у випадку сексуального насильства над дітьми» із набором онлайн-вебінарів [12].

Соціологічні наукові дослідження вказують на парадокс – у віці розвитку і розквіту інтелектуальних і фізичних можливостей особистості поширення набуває нахил до суїциду в підлітків – смерті від навмисного самоушкодження. Зростання кількості «груп смерті» у соціальних мережах, депресивні стани через гормональну перебудову організму, агресію та булінг однолітків, закомплексованість, нерозуміння та ігнорування потреб школяра вчителями, відсутність уваги від рідних людей та інші фактори стають причинами відчутного скорочення чисельності населення України, зокрема юного.

Майже десятиліття тому О. Куршакова навела вражаючі факти стосовно дитячого суїциду, вказуючи, що 46,9% випадків трапляються за сімейними мотивами, а 13,6% – через конфлікти з однолітками та з любовних причин [5].

За даними відділу ювенальної превенції управління пре-

вентивної діяльності Головного управління Національної поліції у м. Києві за 2020 р. *тільки в столиці* зафіксовано 137 завершених суїцидів серед дітей віком від 8 до 17 років [8].

Із відповіді на запит до правоохоронних органів про дані січня–лютого 2021 р. йдеться, що на Київщині з життям покінчили два хлопці 10-ти та 15-ти років та дівчина 13-ти років. Хоча узагальнений державний моніторинг спроб вчинення самогубств не ведеться, Національна освітня асоціація зазначає, що в регіонах країни ситуація набагато гірша [4].

Для запобігання означених трагедій важлива системна співпраця державних органів, психологів, батьків, педагогів і проведення профілактичних заходів, психологічних годин, зустрічей із роз'ясненням правильного використання цифрового середовища, навчання медіаграмотності, прав людини й механізмів захисту цих прав тощо.

Одним із засобів із усунення наслідків стресу, тривоги, переживань, різних невротичних розладів і попередження небезпечних ситуацій може стати естетотерапія як «альтернатива» небезпечним інтересам малечі й підлітків.

Е. Морісон науково довела, що естетичні смаки та впадо-бання дітей формують їхні інтереси, впливаючи на розуміння й інтерпретацію продуктів арт-терапевтичної творчості, позначаються на подальшому життєвому досвіді [13].

Отже, формування вміння відчувати красу, сприймати її та гідно оцінювати допоможуть у навчанні бачення, інтерпретації, відтворення прекрасного, а також створенні власних мистецьких шедеврів.

Методика формування художньо-практичної компетентності передбачає застосування різних видів активності учнів – бесіда, спостереження, експериментування тощо. На уроках образотворчого мистецтва і технологій діти вчать розуміти значення мистецтва в житті людини та в її оточенні. Розвиток уважності, уваги й пам'яті нерозривно пов'язаний із заняттям творчими практиками. Крім «невидимого» результату – покращення вищезначених здібностей, дитина отримує матеріальний предмет – реалізовану ідею (функціональний виріб, ілюстрацію, декоративну річ).

Для глибшого розуміння себе та особистих внутрішніх потреб, можливості поділитися своїми переживаннями чи радістю діти найчастіше використовують малювання. Уважне вивчення готової роботи психологом чи арт-терапевтом здатне розкрити приховані причини поведінки та реакцій дитини. Навіть, не маючи стійких навичок упевненого володіння інструментами й матеріалами, спеціальних знань про композицію, колорит, світлотіньові співвідношення, учень може передавати свій внутрішній стан лінійно (силою натиску та напрямками) і кольором, підсвідомо добираючи барву.

Навчання вихованців закладу дошкільної освіти й початкової школи основам естетичного сприйняття дійсно-сті шляхом екскурсій на виставки та в музеї, відвідування

театру та постановка своїх вистав, демонстрування альбомів із репродукціями кращих зразків світового мистецтва, музичні заняття, читання повчальних оповідань і казок сприяють зародженню базового рівня художньо-практичної компетентності. Психологи дотримуються думки про те, що мистецтво здатне лікувати, вбирати й трансформувати настрої автора та глядача, тому опанування методик і технік естетотерапії і педагогічна робота із їх застосуванням допомагає виникненню позитивних емоцій, радісної атмосфери, ейфорійного відчуття щастя, які стануть на заваді необхідним негативним вчинкам молоді.

Висновки. Сучасні технології естетичного виховання спрямовані на процес свідомого формування в людини естетичного ставлення до дійсності й мистецтва. Інтеграція найкращих методик із різних галузей знань в освіту сприяє розвитку творчих здібностей дитини з раннього віку. Однак неспроможність гарантування безпеки неформованій особистості вимагає включення у педагогіку психотерапевтичних методик для попередження та подолання негативних наслідків від згубної дії факторів загрози дітям і злочинів проти них. Наявність мінімального рівня художньо-практичної компетентності в учнів початкової освітньої ланки при переході до середньої школи допоможе згладити несподіванки підліткового перехідного віку, зробити зважений вибір на користь радості життя й творчості.

Тому початковий етап освіти необхідно збагатити естетотерапевтичними техніками, включаючи до творчого процесу кожного вихованця.

Перспективи подальшого дослідження можливостей естетотерапії у формуванні художньо-практичної компетентності вбачаємо у вивченні дії арт-терапевтичних методів на дітей підліткового віку та дорослих, розроблення програм дистанційних курсів і блоків-марафонів із використанням ефективних технологій у формуванні художньо-практичної компетентності широкого загалу.

Список використаних джерел

1. Вознесенська О. Л. Арт-терапія як засіб психосоціального відновлення особистості. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки* : зб. наук. праць КНУ імені Тараса Шевченка. Київ, 2015. № 3 (29). С. 40–47.
2. Інклюзивне навчання. URL: <https://mon.gov.ua/ua/tag/inkladyuzivne-navchannya>
3. Каліна Н. Ф. Психотерапія : підручник. Київ : Академвидав, 2010. 280 с. URL: https://pidru4niki.com/12540923/psihologiya/meta_zavdannya_printsipi_diyalnosti_psihoterapevta
4. Косянчук І. Як зупинити дитячі самогубства? URL: <https://www.pogyad.tv/yak-zupynyty-dytyachi-samogubstva/>
5. Куршакова О. Дитячі самогубства: шокуючи цифри та причини. URL: <https://lady.tochka.net/ua/20870-detskie-samoubiystva-shokiruyushchie-tsifry-i-prichiny/>
6. Масару Ибука. После трёх уже поздно. / [пер. с англ. Н. Перовой]. Москва : Альпина нон-фикшн, 2011. 224 с.
7. Прищепя Я., Войтюк Т. Поліція відкрила провадження через відверті фото 8-річної блогерки. URL: <https://suspline.media/113697-ditacij-ombudsman-zvernuvsa-do-kiberpolicii-cerez-vidverti-foto-8-ricnoi-blogerki/>
8. Славрон Б. Смертельні ігри в соціальних мережах: в Нацполіції назвали головні причини дитячих самогубств. URL: <https://apostrophe.ua/ua/news/society/2021-02-18/smertelnye-igry-v-sotssetyah-v-natspolitcii-nazvali-glavnyie-prichiny-detskih-samoubiystv/223457>
9. Федій О. Естетотерапія: теорія і практика гуманної педагогіки. URL: <http://npo.kubg.edu.ua/article/download/192657/192954>

10. Федій О. А. Естетотерапія : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2007. 256 с.
11. Хіля А. Арт-терапія як об'єкт наукового дослідження у працях зарубіжних та вітчизняних учених. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2016. № 5 (59). С. 394–405. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pednauk_2016_5_52
12. Як навчити молодших школярів уберігатися від сексуального насильства: курс для вчителів... URL: <https://osvitoria.media/news/yak-navchyty-molodshyh-shkolyariv-uberegtytsya-vid-seksualnogo-nasylstva-kurs-dlya-vchyteliv-z-otrymannyam-sertyfikatu/>
13. Morrison Emy. Understanding Children's Preferences in Art Making: Implications for Art Therapy : a dissertation: In partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy. Lesley University, 2013. 179 p. URL: https://digitalcommons.lesley.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1022&context=expressive_dissertations
6. Masaru, Ibuka. (2011). *Posle trekh uzhe pozdno! [Kindergarden Is Too Late!]*. Moskva: Alpina non-fikshn [in Russian].
7. Pryshhepa, Ja., & Voityuk, T. *Politsiia vidkryla provadzhennia cherez vidverti foto 8-richnoi bloherky [Police opened proceedings because of candid photos of an 8-year-old blogger]*. Retrieved from <https://suspilne.media/113697-ditacij-ombudsman-zvernuvsa-do-kiberpolicii-cerez-vidverti-foto-8-ricnoi-blogerki/> [in Ukrainian].
8. Skavron, B. *Smertelni ihry v sotsialnykh merezhakh: v Natspolitsii nazvaly holovni prychny dytiachykh samohubstv [Deadly games on social networks: the National Police named the main causes of child suicide]*. Retrieved from <https://apostrophe.ua/ua/news/society/2021-02-18/smertelnye-igryi-v-sotssetyah-v-natspolitsii-nazvali-glavnyie-prichinyi-detskih-samoubiystv/223457> [in Ukrainian].
9. Fedii, O. *Estetoterapiia: teoriia i praktyka humannoï pedahohiky [Aesthetic therapy: theory and practice of humane pedagogy]*. Retrieved from <http://npo.kubg.edu.ua/article/download/192657/192954> [in Ukrainian].
10. Fedii, O. A. (2007). *Estetoterapiia [Aesthetic therapy]: navchalnyi posibnyk*. Kyiv: Centr uchbovoui literatury [in Ukrainian].
11. Khilia, A. *Art-terapiia yak ob'iekt naukovoho doslidzhennia u pratsiakh zarubizhnykh ta vitchyznianskykh uchenykh [Art therapy as an object of scientific research in the works of foreign and domestic scientists]*. *Pedahohichni nauky: teoriia, istoriia, innovatsiini tekhnolohii [Pedagogical sciences: theory, history, innovative technologies.]*, 5 (59), 394-405. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/pednauk_2016_5_52 [in Ukrainian].
12. *Yak navchyty molodshykh shkoliariv uberihatysia vid seksualnogo nasylstva: kurs dlia vchyteliv... [How to teach younger students to avoid sexual violence: a course for teachers]*. Retrieved from <https://osvitoria.media/news/yak-navchyty-molodshyh-shkolyariv-uberegtytsya-vid-seksualnogo-nasylstva-kurs-dlya-vchyteliv-z-otrymannyam-sertyfikatu/> [in Ukrainian].
13. Morrison, Emy. (2013). *Understanding Children's Preferences in Art Making: Implications for Art Therapy*. (Extended abstract of D diss.). Lesley University. Retrieved from https://digitalcommons.lesley.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1022&context=expressive_dissertations

References

1. Voznesenska, O. L. (2015). *Art-terapiia yak zasib psykhosotsialnogo vidnovlennia osobystosti. [Art therapy as a means of psychosocial recovery of the individual]*. In *Aktualni problemy sotsiologii, psykholohii, pedahohiky [Actual problems of sociology, psychology, pedagogy]: zb. nauk. prats KNU imeni Tarasa Shevchenka (No 3 (29), pp. 40-47)*. Kyiv [in Ukrainian].
2. *Inklyuzyvne navchannia [Inclusive education]*. Retrieved from <https://mon.gov.ua/ua/tag/inklyuzivne-navchannia> [in Ukrainian].
3. Kalina, N. F. (2010). *Psykhoterapiia [Psychotherapy]: pidruchnyk*. Kyiv: Akademvydav. Retrieved from https://pidru4niki.com/12540923/psihologiya/meta_zavdannya_printsipy_diyalnosti_psihoterapevta [in Ukrainian].
4. Kosyanchuk, I. *Yak zupynyty dytachi samohubstva? [How to stop child suicides?]*. Retrieved from <https://www.poglyad.tv/yak-zupynyty-dytyachi-samogubstva/> [in Ukrainian].
5. Kurshakova, O. *Dytiachi samohubstva: shokuiuchy tsyfry ta prychny [Children's suicides: shocking figures and reasons]*. Retrieved from <https://lady.tochka.net/ua/20870-detskie-samoubiystva-shokiruyushchie-tsifry-i-prichiny/> [in Ukrainian].

Дата надходження до редакції
авторського оригіналу: 19.03.2021